

УДК 821.161.2.0*Чижевський:82.02*БАР

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО**Дмитренко В.А.**Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

У статті розглянуто головні праці Дмитра Чижевського присвячені бароковій культурі в Україні. Простежено теоретико-методологічні підходи, використані ним для дослідження українського бароко як окремої культурно-історичної епохи. З'ясовані ключові позиції та судження дослідника щодо побутування барокової культури в Україні. Проаналізовано вплив ідей дослідника на подальшу розробку цієї тематики.

Ключові слова: бароко, Гетьманщина, Дмитро Чижевський, культурно-історична епоха.

Постановка проблеми. Українське бароко є чи не одним із найцікавіших періодів у історії вітчизняної культури. Тож не дивно, що цій епосі присвячений сьогодні чималий пласт наукової літератури. Одна з перших розвідок, щодо розповсюдження бароко в Україні, була зроблена 1911 року мистецтвознавцем Григорієм Лукомським у праці «Українське бароко» [1]. Подальшого аналізу вона набула у статтях Вадима Модзалевського, Олександра Гуцала, Данила Щербаківського, видрукуваних у «Збірнику секції мистецтв» та виданому Українським науковим товариством 1921 року [2]. Головний акцент цих досліджень зроблений на аналізі барокових проявів в архітектурі та образотворчому мистецтві. На жаль, у 20-30-х роках ХХ століття під впливом пролеткульту й утвердження тоталітаризму за бароковою культурою закріпилася репутація «занепадницького стилю», глибоко чужого новій пролетарській культурі. Тож цей пласт української культури практично залишався не дослідженим у цей період. Попри окремі мистецтвознавчі розвідки та праці, присвячені визначним постатям в українській культурі кінця XVI–XVIII століть, бароко ніколи не розглядали в цілому як культурно-історичну епоху. Мабуть, першим, хто наголосив на можливості саме такого трактування барокової культури був Дмитро Іванович Чижевський. Саме його погляди багато в чому сформували уявлення сучасних науковців про українське бароко. Тож розгляд його наукового доробку у цій царині є актуальним.

Метою дослідження є аналіз поглядів Дмитра Чижевського на українське бароко як культурно-історичну епоху.

Відповідно до мети сформульовані наступні завдання:

- проаналізувати основні праці Д.І. Чижевського, присвячені бароковій культурі;
- дослідити теоретико-методологічні підходи, застосовані вченим при розгляді барокової культури як культурно-історичної епохи;
- з'ясувати ключові позиції та судження дослідника щодо побутування барокової культури в Україні.

Виклад основного матеріалу. Дмитро Чижевський належить до найбільш оригінальних українських науковців-гуманітаріїв ХХ століття. Життєві обставини призвели до того, що вчений мешкав в різних державах – УНР, Українській державі, Російській імперії, Німеччині, Чехословаччині, США. Тож його твори публікувалися російською, українською, чеською, німецькою, англійською та французькою мовами. Учений поєднував мистецтвознавчі, літературознавчі, релігієзнавчі та філософські дослідження, розробляючи їх як на славистичному матеріалі, так і на західноєвропейській тематиці. Діапазон наукових інтересів Дмитра Чижевського вражає як і об'єм його наукового доробку. Він нараховує понад тисячу праць. Враховуючи, що творилися вони в умовах громадянської війни 1917–1921 років, еміграції та нацистського режиму, можемо лише захоплюватися науковою плодovitістю дослідника.

Попри наукову різнобічність, вважаємо, що саме проблематика барокової культури посідала провідне й осібне місце в його наукових пошуках. Утім, єдиної синтетичної роботи, присвяченої українському бароко, як культурно-історичній епосі, він не створив. Допускаємо, що найповніше цей сюжет висвітлено ним у працях: «Нариси з історії філософії на Україні» (1931) [3], «Український літературний барок. Нариси» (1941–44) «До проблеми бароко» (1947) [4], «Культурно-історичні епохи» (1948; 1978) [5], «Історія української літератури: від початків до доби реалізму» (1956) [6].

Знаковою працею, у якій найповніше викладені теоретико-методологічні погляди дослідника на розвиток культури, є книга «Культурно-історичні епохи». У ній висвітлена й обґрунтована «теорія культурних хвиль» і, безпосередньо пов'язана з нею, концепція культурно-історичних епох, застосована ним для пояснення розвитку культури. Чижевський свідомий того, що провідною рисою дослідження історії культури є історизм, опертий на християнську «філософію історії». Він уявляє історичний процес як: «...не сукупність випадкових рухів в різних напрямках в окремих сферах культури... кожна епоха

є цілістю, системою рухів та змін, які мають усі якийсь спільний напрям...» [5, с. 7]. Основою таких переконань є філософське уявлення про те, що існує «генеральна» лінія розвитку людства, котра в різні епохи проходить через різні країни та нації. Подекуди вона кілька разів повертається до тієї самої нації, часом проходить через неї лише один раз. У цих міркуваннях не складно помітити сліди поглядів на історію культури, представлені Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем. З науковим доробком цього філософа Чижевський був добре обізнаний і високо його цінував.

У той же час науковець висловлює застереження щодо «теорії прогресу», яка теж веде свій початок із гегелівської філософії. Зображати хід історії як простий шлях накопичення культурних благ, де один хронологічний період слідує за іншим, він вважав не виправданим. Отож, вважаємо, що признаючи закономірність розвитку культури, дослідник разом із тим далекий від його розуміння як суцільного висхідного процесу.

Головна задача дослідника історії культури, на думку Дмитра Чижевського, є не вигадання цілісності через добір відповідних фактів і явищ, а її відкриття [5, с. 7]. Для реалізації цього завдання перспективно йому видається методика культурно-стилістичного аналізу, яка вже пройшла апробацію серед істориків мистецтва. Базовою основою такої методики є поняття стилю. Під стилем Чижевський розуміє поєднання мистецьких ідеалів, смаків і характерних рис творчості митців певної доби [5, с. 6]. Чижевський зауважує, що застосування цієї методики, окрім мистецтва, вже поширюється на вивчення історії музики, літератури, філософії, духовної творчості та побуту. Отож, у разі подальшого її використання виникає можливість побачити, не лише відмінності між окремими стилями, а й органічну цілісність усередині самого стилю [5, с. 6].

Культурно-історична доба в прочитанні Чижевського рівнозначна стилю, а хвильова зміна таких стилів-епох і є процесом розвитку культури. Утім дослідник зауважує, що запропонована ним схема має низку застережень. Наприклад, вона не розв'язує проблеми стильових кордонів, існування перехідних форм між стилями, включення визначних особистостей до того чи іншого стилю. Останнє, загалом, є навряд чи можливе, бо велика людина тому й велика, що не вписується в стандартизовану характеристику доби. Підтвердження чи спростування «теорії культурних хвиль», на думку науковця, можливе лише за умови подальшого опрацювання історичного матеріалу [5, с. 13]. До такого він закликає майбутніх дослідників не роблячи «ікони» із своїх теоретичних узагальнень. Важливим при цьому, на його думку, є зосередження не на мерехтінні поодиноких явищ культури, а концентрація на так званому

«ідеальному типові», котрий через найвидатніші постаті та явища найповніше здатен виразити стиль культурно-історичної доби.

Дмитро Чижевський переконаний, що застосування розробленої ним схеми європейського розвитку культури цілком можливе щодо українського матеріалу [5, с. 9]. Мова при цьому повинна йти не про звичайний пошук і констатацію культурних запозичень, а про розуміння української культури як елемента загальноєвропейської культурної цілісності. Головним аргументом на користь такого підходу дослідник вважає спільність внутрішніх процесів, притаманних українській та європейській культурі.

Свої міркування про українське бароко як окрему культурно-історичну добу в українській культурі він починає з заперечення розповсюдженого на той час розуміння бароко як культурного продукту виключно католицької контрреформації. Дослідник звертає увагу на те, що й протестантські та православні народи розвинули блискучу барокову культуру [4, с. 334]. Більше того, порівнюючи внесок духовенства в барокову культуру України, він зазначає, що православний клір значно більше долучився до її творення ніж унійний. Хоча останній був тісніше пов'язаний з католицькою Європою.

Дмитро Чижевський звертає увагу на те, що за творами образотворчого мистецтва та архітектури доби бароко вже закріпилася назва «козацького бароко». З цим дослідник не погоджується, бо козакі не були єдиною культурно-продуктивною групою в Україні тих часів. Якщо ж аналізувати літературне бароко, то його, на думку автора, ще менше підстав вважати «козацьким», адже письменники тих часів – це, передовсім, люди духовного звання. Та й споживачами літературної продукції навряд чи були виключно козакі [6, с. 252].

Роздумуючи про духовну сутність доби бароко, дослідник виділяє в ній два полюси (вектори) розвитку, одним з яких є природа, а другим – Бог. Епоха бароко розуміється дослідником як час розквіту природознавства та математики й рівночасно – період духовних шукань та релігійної боротьби. Цей час, за Дмитром Чижевським, є добою великих містиків, яка поєднує духовний зміст середньовіччя з його релігійністю та культуру Ренесансу – безкомпромісно світську. Недарма при потребі пояснити зміст епохи бароко одним словом Дмитро Чижевський вживає термін синкретичність [4, с. 334].

До характерних рис бароко, що формують його індивідуальність, науковець відносить любов до складної кривої лінії в образотворчому мистецтві та архітектурі та потребу в перемінах, мандрівках, трагічному напруженні, потягу до пригод й авантюри у житті й літературі. Барокова естетика часто рішуче натуралістична. Барокові твори рясніють стремліннями до перебільшень,

гіпербол, закоханістю в парадокси та любов'ю до всього чудернацького, незвичайного, гротескного. Бароковому мистецтву притаманна декоративність, яка часом відсуває на другий план глибокий сенс та внутрішній зміст, що призводить до абсолютизації мистецької гри.

Серед цих двох полюсів на перетині різних рис і народжується, на думку вченого, найважливіший здобуток цієї доби – «людина бароко» [4, с. 332]. Вона зіткана з протиріч і, то занурюється в усамітнення, то кидається в вир боротьби (політичної, церковної чи наукової). При виборі різних життєвих шляхів мета такої людини завжди одна – шлях до Бога. Бароко, стверджує Чижевський, не відкидає культу «сильної людини», породженого Ренесансом, але воно хоче виховати її для служби Богові. Культура класичного, європейського бароко поєднує в людині релігійну та світську сфери. Але для українського бароко, на думку Дмитра Чижевського, характерна велика перевага й виключне панування саме релігійної сфери. Він зазначає: «Світських елементів не бракує цілком: маємо й світську лірику, і новелу, і – хоч і лише випадкові – світські елементи в драмі, нарешті маємо світську хроніку, лист, науковий трактат. Але «духовний» елемент переважає в змісті» [6, с. 253]. Цим доба бароко тісно пов'язана з попередньою традицією руської культури.

Піднімає Дмитро Чижевський і питання витоків та хронологічних рамок українського бароко. Він вказує на його складність через синкретичність барокової культури. Першим письменником, в якого можна віднайти риси барокового стилю, дослідник уважає Івана Вишенського. Щоправда, він підмічає, що джерела його стилістики – це Святе Письмо та твори отців церкви, передовсім, Златоуст. Але, в той же час, Вишенський знав уже бароковий стиль з польської полемічної літератури, тож міг його наслідувати. Однак, Чижевський відзначає не барокову сутність творів Вишенського. Адже той виступав з ідеєю повного повернення до чистої християнської традиції. Але, це в очах дослідника, лише підкреслює спорідненість бароко з українським духовним стилем попередніх епох.

Справжній же початок бароко – це проповіді Мелетія Смотрицького та вірші Кирила Транквіліона-Ставровецького. Його вершина й найбільший культурно-політичний успіх пов'язаний з відновленням православної ієрархії 1620 року, заснування київської школи, реформами Петра Могили та «мазепинською добою». Нові ієрархи, люди могилянського кола та професори Академії були головними репрезентантами українського бароко. «Майже весь XVIII-й вік в українських школах вищого типу навчають бароковій поезії та плетуть барокову поезію» [6, с. 254]. Останньою та найсправжнішою «людиною бароко» Дмитро Чижевський вважає Григорія Сковороду,

«... з ним літературний барок не доживів, а догорів повним полум'ям до кінця та враз згас. Згас разом з власною українському бароку літературною мовою: на зміну прийшла мова народна» [6, с. 254].

Дмитро Чижевський шукав в кожній епоці української культури істотні прикмети національного характеру. У книзі «Філософія Г. С. Сковороди» він робить такий висновок: «...Бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток... Якими б шляхами не пішов духовий розвиток України, – той розвиток мусить нав'язувати раз у раз до тих самих центральних епох у духовій історії України – до барока та романтики» [7, с. 207–208].

Інтелектуали покоління Дмитра Чижевського теж нерідко асоціювали Україну саме з бароко. Так, Юрій Шевельов, опинившись у 1950 році в Швеції, писав: «...як тут спокійно й безпечно! Але яка нудьга! І яка безвихідь. Зформулювалося це тоді: країна без бароко. А моя батьківщина була аж надто барокова» [8, с. 263].

Підсумовуючи вищевикладене, стверджуємо, що хоча Дмитро Чижевський і не створив узагальнюючої праці, присвяченої українському бароко, проте, у низці робіт розкрив окремі аспекти цієї доби. Особливо важливим є теоретичне обґрунтування сприйняття бароко як окремої культурно-історичної епохи. Бо це, на сьогодні міцно укорінене судження, було далеко не таким очевидним на початку XX століття. У цьому він справжній новатор. Його пояснення розвитку культури через «теорію культурних хвиль» посприяло утвердженню саме такого розуміння українського бароко. Безперечно й до Чижевського робилися спроби стильового прочитання творів образотворчого мистецтва та архітектури. Стильовий підхід при розгляді літературних процесів застосовував, приміром, Микола Зеров. Прикметно, що свого часу як Зеров, так і Чижевський відвідували методологічний семінар з філології у Київському університеті. Його проводив професор Володимир Перетц, який заохочував студентів до стильового аналізу літератури. Однак, саме Дмитро Іванович уперше запропонував застосовувати методіку культурно-стилістичного аналізу до всіх культурних проявів, включно з філософією та побутом.

Наголосимо, що Чижевський один з перших звернув увагу на необхідність адекватного прочитання барокової культури її дослідниками. «Не треба, однак, забувати, що барокове мистецтво та барокова поезія зокрема призначені не для іншого часу, а саме для «людей бароко». Чужий для нас стиль барокової поезії, яким і ми можемо захоплюватися як витонченим консеквентним та розкішним, був для «людини бароко» справді зворушливим, захоплював її, промовляв до її естетичного почуття, а через це й до її розуму та серця» [6, с. 254].

Список літератури:

1. Лукомский Г. Украинское барокко // Аполлон. 1911. № 2. С. 5–13.
2. Збірник секції мистецтв. К., 1921. № 1. С. 25–30, 39–42, 55–74, 80–102.
3. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К.: «Орій», 1992. 230 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/chyph/chyph.htm>.
4. Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури. К.: Обереги, 2003. 576 с. URL: <http://litopys.org.ua/chyzh/chyb.htm>.
5. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи. Авгсбург-Монреаль. 1978. 16 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/literaturoznavstvo/846-chizhevskiy-d-kulturno-istorichni-epohi/>.
6. Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 511 с. URL: <http://litopys.org.ua/chyzh/chy.htm>.
7. Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди. Харків: Прапор, 2004. 272 с. URL: <http://litopys.org.ua/chysk/chysk.htm>.
8. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і доокруги). Спогади. Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М.П. Коць, 2001. 274 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady/.

Дмитренко В.А.

Полтавский национальный педагогический университет
имени В.Г. Короленко

ДМИТРИЙ ЧИЖЕВСКИЙ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ УКРАИНСКОГО БАРОККО**Аннотация**

В статье рассмотрены главные труды Дмитрия Чижевского, посвященные барочной культуре в Украине. Прослежено теоретико-методологические подходы, использованы им для исследования украинского барокко как отдельной культурно-исторической эпохи. Выявлены ключевые позиции и суждения исследователя по бытованию барочной культуры в Украине. Проанализировано влияние идей исследователя на дальнейшую разработку этой тематики.

Ключевые слова: барокко, Гетманщина, Дмитрий Чижевский, культурно-историческая эпоха.

Dmytrenko V.A.

Poltava National V.G. Korolenko Pedagogical University

DMYTRO CHYZHEVSKIY AS RESEARCHER OF UKRAINIAN BAROQUE**Summary**

The main works of Dmytro Chyzhevskiy devoted to baroque culture in Ukraine are considered in the article. The theoretical and methodological approaches are traced; he used them to study the Ukrainian Baroque as a separate cultural and historical epoch. The key positions and judgments of the researcher on baroque culture in Ukraine are explained. The influence of the researcher's ideas on the further development of this topic is analyzed.

Keywords: Baroque, Hetman State, Dmytro Chyzhevskiy, cultural and historical epoch.